

Panoptisme en Paspoorten

Roberto Tjin

'I have this dream, that I'm trapped in an act not of my own design' - Bette Midler

Inleiding

Als weinig anderen heeft Michel Foucault oorspronkelijke bijdragen geleverd aan het denken over macht. Zijn disciplineringshese toont hoe bij de uitoefening van macht niet altijd bruto geweld, maar ook vaak verfijnde en subtiele controletechnieken in het geding zijn. De bril waardoor Foucault macht ziet, is m.i. echter systematies vertekend en de rol van de staat bij disciplineren wordt stelselmatig miskend. Foucault onderkent slechts het verband tussen de staat en 'negatieve' machtstechnieken. 'Negatieve' macht onderdrukt enkel, en is bij Foucault tegengesteld aan 'positieve' macht, die gericht is op de produktieve beheersing van het lichamelijke gedrag van mensen (1). In dit artikel hoop ik aan de hand van regels over paspoorten aannemelijk te maken dat staten wel degelijk 'positieve' machtstechnieken toepassen die een belangrijke plaats innemen wanneer samenlevingen vanuit een discipline-perspektief worden bekeken (2). De voorbeelden van het

-
- 1 Foucault ziet de staat als gestructureerd rond een aantal grote verbodsfuncties; dat zijn vormen van negatieve, niet van positieve macht. Toch noemt hij zelf ook de disciplineren door de politie (Foucault 1979: 216). Haast zijns ondanks moet Foucault toegeven dat de staat in ieder geval wel belangrijk is: '(uitgangspunten zijn) dat deze heerschappij zich als een min of meer coherente en uniforme strategie organiseert; dat de verspreide, heteromorfe en plaatselijke procedures van de macht door deze algemene strategieën (van de staat) *bijgesteld, versterkt en getransformeerd* worden' (Foucault, 1978: 211, mijn vertaling en kursivering).
  - 2 In het geval van het inzetten van paspoorten zijn er duidelijk aanwijsbare groepen, namelijk regeringen - eventueel in combinatie met wetgevende

gebruik van paspoorten zijn alle gekozen uit de 18de en 19de eeuwse geschiedenis van West-Europa (3).

Rond 1800 wordt de basis van de huidige paspoortwetgeving van Frankrijk, Nederland en Duitsland gelegd. De burgers van deze staten moeten vanaf die tijd bij reizen naar het buitenland een paspoort op zich dragen. Inkomende vreemdelingen behoren in het bezit van een buitenlands paspoort te zijn. In sommige duitse staten bestond al vanaf de tweede helft van de 17de eeuw een algemene verplichting tot bezit van een paspoort bij interstatelijk verkeer. De pasplicht had voor en na 1800 een andere achtergrond: het aksent lag voor dit kantelpunt op kriminaliteitsbestrijding, erna waren meer politieke overwegingen in het geding (4). Zowel van buitenlanders als van de eigen bevolking wordt aan het begin van de 19de eeuw een apart paspoort voor binnenlandse tochten verlangd en bestaat er een verplichting tot aanmelding in elke plaats na aankomst (5). Later kwamen er, in elk geval in Nederland en Duitsland, voor buitenlanders reizen en verblijfpassen met ongeveer dezelfde functie als het binnenlandse paspoort (6). De afschaffing in de loop van de 19de eeuw van de plicht tot bezit van een binnenlands paspoort hield niet de afschaffing van het binnenlands paspoort *tout court* in. Hoewel dit paspoort vanaf het moment van verdwijnen van de plicht niet langer de toestemming van een stad tot reizen uitdrukte, bleef de tweede functie van paspoorten, identifikatie, bestaan. Zo bleef in Nederland het binnenlands paspoort bij mijn weten in ieder geval nog tot 1900 bestaan (7).

Paspoorten hebben op meerdere manieren van doen met staten. Zij worden door staten afgegeven aan leden van de eigen bevolking. Paspoorten geven dan ook de band aan tussen staten en hun onderdanen; bij een nederlands paspoort hoort een nederlands staatsburger. Verder zijn het staten die regels en wetten over paspoorten uitvaardigen en worden staatsapparaten - politie en eventueel als aparte dienst de grensbewaking - belast met de zorg

---

parlementen - van staten die macht uitoefenen. De afwezigheid bij Foucault van mensen die machtstechnieken gebruiken, is volgens mij een andere leemte in zijn theorie waarop ik echter niet verder zal ingaan.

- 3 Daarmee kies ik voor het tijdvak waarop in *Surveiller et punir* het aksent valt.
- 4 Cf. Hägele: 5.
- 5 Cf. Valloton: 47+48, 51. Voor datgene wat door surveillance en controle in gedrang komt, zou ik de term 'bewegingsprivacy' willen invoeren. Aantasting van de bewegingsprivacy houdt dan in dat een instantie, in dit geval de staat, weet heeft van de bewegingen van een persoon zonder dat dit tot een inperking van zijn bewegingsvrijheid hoeft te leiden.
- 6 Cf. Seppen: 54+55, Hägele: 14+15.
- 7 Cf. Groenendijk: 10.

voor hun naleving.

Staten hebben een tweezijdig karakter. Aan de ene kant verdedigen en beschermen zijn hun burgers, aan de andere kant onderwerpen ze hen aan toezicht en regulering (8). Ook in het gebruik van paspoorten komt deze tweezijdigheid tot uiting. Het paspoort van een staat levert zijn burgers enige ondersteuning in het buitenland (9). Voor hen is de achterkant van dezelfde medaille dat paspoorten de staat de mogelijkheid bieden tot surveilleren en tot aantasting van hun bewegingsvrijheid. Ten aanzien van de afgifte van paspoorten beschikken staten over een zogenaamde 'diskretionaire bevoegdheid'. Bij weigering, een verbod *de facto* en *de jure* om het grondgebied te verlaten, was over het algemeen geen beroep mogelijk (10). Door de controle aan de grens op het bezit van een paspoort kon dit verbod dwingend worden nageleefd (11). In dit artikel wil ik op het tegenhouden van de eigen burgers via onthouding van paspoorten de nadruk leggen.

Paragraaf 1

In *Surveiller et punir* werpt Foucault de vraag op waarom tegen het eind van de 18de eeuw in Frankrijk de moderne variant van de gevangenis als vorm van bestraffing zowel de klassieke soevereine wraak als de door de hervormers voorgestelde onderrichting overwon (12). Straf moet in elk van deze drie gevallen tegen een andere achtergrond worden gezien, luidt zijn antwoord. Voor de absolutistische vorsten waren wetsovertredingen rechtstreekse beledigingen van hun persoon en straf is dan ook grotendeels

---

8 Cf. Zwaan 1985:, Bax: 27+28.

9 Zie echter ook Goodwin-Gill: 'Once admitted...the citizen may usuallu rely on his passport a prima facie evidence of status when seeking diplomatic or consular assistance. In the final analysis, protection flows from status itself, *not from the document* , and it is commonly accepted that there is no right, in the strict sense, to such protection' (blz. 50, mijn kursivering). Op deze beschermende functie van het paspoort ga ik in dit artikel niet verder in - wel zal dit in mijn dissertatie gebeuren.

10 Cf. Hartoy: 119, Valloton: 73, ARa. Het verkrijgen van een paspoort is geen recht van de burger, de uitreiking ervan is een gunst van de staat. Dit blijkt ook uit het feit dat het paspoort vaak, zoals nu in Nederland, eigendom blijft van de staat. Wel is de handelingsvrijheid van diverse westeuropese overheden in vergelijking tot vroeger kleiner geworden (voor Nederland: Groenendijk: 15, voor Duitsland: Groenendijk: 28).

11 Cf. Valloton: 10.

12 Cf. Foucault 1979: 115, 131.

een persoonlijke vergelding van hun kant (13). Naar het idee van de hervormers op strafrechtelijk gebied vergrootte een misdrijf de kans op toekomstige wanorde. Dit kon naar hun oordeel worden voorkomen door een openbare terechtstelling waarbij straf en afschrikkend schouwspel navolging door anderen moesten ontmoedigen (14). Automatisch volgt hier een kleine rol voor gevangenisstraf uit, daar deze immers achter de maatschappelijke koulissen wordt ondergaan (15). De gevangenis nam overigens vóór de omslag aan het eind van de 18de eeuw een marginale positie in als strafmiddel (16).

Foucaults redenering bij de beantwoording van zijn probleemstelling, bestaat uit twee delen. Hij beschrijft in de eerste plaats de noodzakelijke cognitieve en technische voorwaarden voor de verandering in de manier van straffen. Vervolgens gaat hij na waar de impuls tot deze verandering vandaan komt (17).

Volgens Foucault zijn de *differentiae specifica*e van machts-technologieën verschillen die optraden bij het inwerken op de individuele lichamelijke gedragingen. Vandaar dat een derde van het boek gewijd is aan het ontstaan van de disciplineringsmethoden toegepast op het lichaam van de misdadiger (18). Weliswaar laat zich de genese van het huidige positieve machtssysteem aflezen aan het veranderingsproces van de strafvoltrekking, maar de technieken toegepast in de gevangenis zijn onafhankelijk van elkaar ontstaan op allerlei gebieden van de samenleving: manufakturen en fabrieken, pedagogische en militaire instellingen, enzovoorts. Een aantal van deze technieken kan men zelfs vóór de 17de eeuw al aantreffen. Dit geheel aan disciplinaire kennis en kunde vormt tegen het eind van de 18de eeuw een potentieel dat klaarligt om in het strafrecht gebruikt te gaan worden (19).

In de loop van de 18de eeuw bereikte een proces van geleidelijke uitbreiding en samenvoeging van disciplineringsmechanismen uiteindelijk een nivo waarop deze mechanismen elkaar in een soort zelfregulerend systeem versterkten: op dat moment ontstond de disciplinaire of panoptiese samenleving (20).

---

13 Cf. Foucault 1979: 48. Zie ook over de 'gloire' van de koning Elias blz. 204.

14 Cf. Foucault 1979: 93, 108, 110+111, Honneth: 205.

15 Cf. Foucault 1979: 11.

16 Cf. Foucault 1979: 118.

17 Cf. Honneth: 205+206. In termen van Habermas gaat het hier om bestudering van respectievelijk de ontwikkelingslogika en de ontwikkelingsdynamika van het strafwezen.

18 Cf. Honneth: 200.

19 Cf. Honneth: 199, 211+212.

20 Cf. Foucault 1979: 209, 224, Honneth: 199, 212+213.

Dit veralgemenings- en versmeltingsproces had een tweetal oorzaken. In de eerste plaats de groei van de produktieve krachten die tegelijkertijd duurder en complexer werden, ten tweede de toename van de bevolking gekoppeld aan een verhoogde mobiliteit. De nieuwe disciplineringsmechanismen penetreren in het begin van de 19de eeuw ook de strafvoltrekking waardoor de gevangenis de plaats en vorm van bestraffing bij uitstek wordt. *Quod erat demonstrandum* (21). Hoewel de gevangenis een laatbloeiër is wat het gebruik van disciplinerings technieken betreft, beweert Foucault dat deze institutie, die haar ingezetenen onderwerpt aan een voortdurend toezicht en gedragsdisciplinerings, de norm wordt voor de overige in een netwerk onderling verbonden instellingen. Het gevolg is de controle van de gehele samenleving door een overkoepelend bewakingssysteem (22).

Aan de beschrijving van dit systeem dat in Frankrijk in de 18de eeuw ontstaat, ontbreken m.i. ten onrechte de verschillende manieren waarop paspoorten als instrumenten van disciplinerings de bewegingsvrijheid en bewegingsprivacy van mensen inperken. Het gebruik van paspoorten in West-Europa vindt zonder enige moeite haar plek in de door Foucault opgesomde verzameling van disciplinerings technieken. Een fijnmazige en flexibele techniek voor het weten en reguleren van bewegingen is het opdelen van de ruimte waarbinnen mensen reizen in kleinere eenheden:

L'espace disciplinaire tend à se diviser en autant de parcelles qu'il y a de corps ou d'éléments à répartir. Il faut annuler des répartitions indévisées, la disparition incontrôlée des individus, leur circulation diffuse...; tactiques d'antidésertion, d'antivagabondage... Il s'agit... de savoir où et comment retrouver les individus..., de pouvoir à chaque instant surveiller la conduite de chacun..' (Foucault 1975: 144+145) (23).

Binnen staten werd aan het eind van de 18de eeuw en begin van de 19de eeuw deze methode toegepast via een combinatie van binnenlandse paspoorten en meldplicht. Controle van paspoorten bij binnenlandse grensovergangen bracht de staat al enigszins op de hoogte van de interne verplaatsingen, een meldplicht voor reizigers bij aankomst in dorp of stad maakte van iedereen de exakte verblijfplaats duidelijk (24). Soms wordt deze disciplinerings techniek na het opsplitsen in kompartimenten verfijnd door

---

21 Cf. Foucault 1979: 233, Honneth: 217.

22 Cf. Honneth: 214, 217+218.

23 Zie verder Foucault 1979: 141, 143, 167.

24 Foucault geeft zelf het voorbeeld van strafrechtelijk veroordeelden (Foucault 1980: 267).

personen van een deel van het grondgebied uit te sluiten.

Zo schrijft binnen Frankrijk de wet van 28 april 1832 politieke vluchtelingen dwingend voor zich in de door de regering aangewezen steden op te houden, waarbij een uitzondering bestaat voor hen die in het bezit zijn van een 'instructie' door de minister ondertekend. Zij worden uitgezet indien zij deze regel overtreden. Het Seine-departement, dat wil zeggen Parijs, en een zône aan de frans-spaanse grens van zestien kilometer wordt via de wet op 24 juli 1839 tot verboden gebied verklaard voor politieke vluchtelingen (25).

Het normaliserend oordeel is een kontroletechniek die zowel van de ruimtelijke opdeling als van insluiting, waaraan de tweede paragraaf is gewijd, verschilt. Dit oordeel houdt het opleggen van sancties in bij afwijkingen van een gestelde norm. Met zijn vraagstelling legt Foucault in *Surveiller et punir* nadruk op de normering van tijd en bewegingen in verschillende instellingen. Hij heeft echter zeker oog voor het algemene belang van normalisering en de uniformering die dit teweegbrengt:

'Comme la surveillance et avec elle, la normalisation devient un des grands instruments de pouvoir à la fin l'âge classique...On comprend que le pouvoir de la norme fonctionne facilement à l'intérieur d'un système de l'égalité formelle, puisque à l'intérieur d'une homogénéité qui est la règle, il introduit, comme un impératif utile et le résultat d'une mesure, tout le dégradé des différences individuelles' (Foucault 1975: 186).

Enkele voorbeelden van de speciale aanpak via paspoorten en meldplicht van bijzondere groepen en individuen maken echter duidelijk dat het normaliserend oordeel ook binnen en door staten wordt uitgeoefend. De *Deutsche Bund* bijvoorbeeld was een verband van negen-en-dertig staten dat in 1815 werd opgericht. Het gebied omlijnd door de *Bundesakte* omvatte staten die tot andere mogendheden behoorden, bijvoorbeeld Luxemburg (van Nederland); andere staten, zoals Pruisen en Oostenrijk, vielen slechts met een deel van hun territorium binnen het gebied van de *Bund* (26). De bewegingsvrijheid in het gebied van de *Deutsche Bund* van groepen met een afwijkende politieke mening zoals studenten en handwerksgezellen werd danig ingeperkt. De liberaal denkende studenten, die in 1815 de *Deutsche Burschenschaft* oprichtten, waren een vanuit het standpunt van de Duitse overheden gevaarlijke groep. Zij streefden naar een verenigd Rijk. Het enige waarop ministers van verschillende Duitse staten

---

25 Cf. Sapey: 181 noot 1, Rey: 16+17.

26 Cf. Straat: 39.

zich konden verenigen waren de *Karlsbader Beschlüsse* van augustus 1819 waardoor de *Burschenschaft* opgeheven werd en de universiteiten onder toezicht werden geplaatst. Studenten in Pruisen konden vanaf mei 1821 slechts een 'buitenlands' paspoort of een legitimatiekaart verkrijgen wanneer zij bij de aanvraag een attest overlegden dat was ondertekend door de rektor van de universiteit en een van de toezichtshouders (27). In de jaren '30 werden zowel binnen als buiten 'Duitsland' politieke handwerksliedenverenigingen van republikeins-revolutionaire snit opgericht. De reactie van de duiste staten was scherp. In Pruisen werd een reglement aangenomen dat een uitgebreide controle van de passen van handwerkslui en een strenge bewaking van hen in het algemeen behelste. Eventuele politieke afwijkingen konden als een notitie in het paspoort terechtkomen of hadden als uiterste gevolg dat het paspoort werd ingenomen. Niet alleen Pruisen maar ook andere staten gaven uit veiligheidsoverwegingen geen *Wanderpas* voor gezellen naar Zwitserland, dat in die tijd een lichtend - want republikeins - voorbeeld vormde (28).

Indien overheden al proberen de eigen bevolking te homogeniseren, dan valt dit *a fortiori* te verwachten ten aanzien van de vreemde eenden in de bijt bij uitstrek: de buitenlanders (29). En zo was het ook. Met het oog op de

---

27 Cf. Hägele: 21, Straat: 47.

28 Cf. Hägele: 21+22.

29 Voor de diskriminatie van vreemdelingen en de eigen staatsburgers zijn er twee belangrijke principes: het afstammingsbeginsel (*ius sanguinis*) en het territorialiteitsbeginsel (*ius solis*). Uit de franse konstitutie en de *Code Civil* van 21 maart 1804 blijkt dat al rond 1800 in Frankrijk het *ius sanguinis* domineerde (Friederichsen: 37, Sapey: 168). Het antwoord op de vraag wie als nederlands staatsburger geldt, is aan verschuivingen onderhevig geweest in de 19de eeuw. In de grondwetten van 1814 en 1815 dekken de begrippen Nederlander en ingezetene van Nederland elkaar volledig (*ius solis*). Daarmee zijn vreemdelingen gedefinieerd als restcategorie: 'al diegene ..., welke buiten het Koninkrijk woonachtig zijn' K.B. van 29 maart 1815 in Swart blz. 22). Het begin van de scheiding van categorieën 'Nederlander' en 'ingezetene' is de grondwetherziening van 1848, maar pas in 1892 met de Wet op het Nederlandschap en het ingezeteneschap is de ontkoppeling definitief bereikt. De prioriteit in het nationaliteitsbeginsel ligt nu bij het afstammingsbeginsel (Swart: 21 t/m 23). Volgens Swart is '(het) resultaat...een grotere exclusiviteit en een versterkte afgrenzing naar buiten, al blijven andere wijzen van verkrijging van het Nederlandschap dan die langs biologiese weg uiteraard van betekenis, zoals de naturalisatie' (Swart: 23+24).

De invloed van de franse konstitutie uit 1791 doet zich, wat het

landseconomie en de kriminaliteitsbestrijding werd op 15 oktober 1793 in Frankrijk een bedelarijwet aangenomen die buitenlandse bedelaars als 'doelgroep' insloot: het dekreet gelastte de uitzetting van dit deel van de heffe des volks (30). In Nederland moesten pruisiese landlopers en vagebonden volgens een Koninklijk Besluit van 25 juli 1817 de grens met Pruisen worden overgezet (31). Tussen 1816 en 1849 bestonden in Nederland geen duidelijke toelatingsregels. 'Impliciet' toegelaten vreemdelingen die vervolgens tot armoede waren vervallen, kregen de schijnkeuze tussen uitzetting en plaatsing in een bedelaarsgesticht (32). De *Landespolizeibehörden* van de verschillende duitse staten zetten ook de buitenlandse landlopers en bedelaars uit (33).

De uitzetting van vreemdelingen is eigenlijk een te late ingreep: het kwaad is reeds geschied. Effektiever is het preventief te handelen en ongewenste vreemdelingen al aan de grens tegen te houden. Een paspoort waaruit de nationaliteit en de identiteit van de drager blijkt, is hiervoor één van de voorwaarden. Naast disciplinerende is blijkbaar uitsluiting een tweede vorm van machtsuitoefening die door middel van paspoorten kan plaatsvinden. Het is mogelijk dat deze uitsluiting eerder dan aan de grens zelf gebeurt door de weigering - indien het een vereiste tot toelating is - van een visum (34).

Bovenstaande inpassing van paspoorten en meldplicht in Foucaults theorie kan worden aangevuld met een vingerwijzing naar de overlappende

---

onderscheid tussen de eigen burger en de vreemdeling betreft, in Duitsland het eerst gelden in het *Konstitutionsedikt* van 27 juni 1808 uit de zuidduitse staat Baden. Verscheidene duitse staten kennen vanaf de jaren '20 van de 19de eeuw het criterium van staatsburgerschap. Het staatsburgerschap wordt in de overgrote meerderheid van staten door patrilineaire afstamming en naturalisatie verworven. De laatste restanten van eerdere beginselen worden het eerst in Pruisen van zich afgeschud met de *Staatsangehörigkeitsgesetz* van 31 december 1842. De Rijkswet van 1 juni uniformeert de diverse wetten over staatsburgerschap van de afzonderlijke staten naast het regelen van de *Bundesangehörigkeit*. Zij herhaalt in feite de bepalingen van de pruisiese wet uit 1842, maar verbreedt het geldingsbereik tot het gehele Rijk (Friederichsen: 10, 38, 40+41, 46 t/m 48).

In Engeland overheerst in de 19de eeuw het *ius solis*: een ieder geboren op engelse bodem bezit ook de engelse nationaliteit (Sapey: 168).

30 Cf. Rey: 13.

31 Cf. Seppen: 15.

32 Cf. Seppen: 12.

33 Cf. Friederichsen: 68 t/m 70.

34 Cf. Valloton: 79, 84, Swart: 67.

oorzaken achter de ontwikkeling van disciplinerings technieken en het gebruik van paspoorten. Bij Foucault is bevolkingsaanwas in combinatie met een verhoogde mobiliteit één van de verklaringen voor het veralgemenings- en versmeltingsproces van de disciplinerings technieken: de toepassing van paspoorten werd noodzakelijk door de groei van het aantal reizigers over grotere afstanden (35). Deze groei was mede het gevolg van de gestage bevolkingstoename. Voor staten worden paspoorten onmisbaar bij disciplineren en uitsluiting wanneer er geen mensen in de directe omgeving zijn die een betrouwbaar uitsluitsel over de identiteit van deze individuen zouden kunnen geven (36).

Behalve langdurige demografische processen zijn er ook middellange- en korte-termijnoorzaken voor de invoering van paspoorten. Het is niet toevallig dat juist eind 18de eeuw in diverse westeuropese landen een algemene verplichting tot bezit van een paspoort werd ingesteld. De gevolgen van de Franse Revolutie en van de latere napoleontiese oorlogen waren in meerdere landen in West-Europa merkbaar. Niet alleen de franse regering, ook de post-napoleontiese nederlandse en die van verschillende duitse staten trachten door middel van de verplichtstelling van het bezit van een paspoort zicht te houden en greep te krijgen op de bewegingen van buitenlanders en de eigen bevolking. Engeland vormde door haar natuurlijke ligging enigszins een uitzondering (37). Globaal gesproken geldt voor de 18de en 19de eeuw dat regels en wetten over het gebruik van paspoorten ingesteld of opnieuw tot leven gewekt werden in tijden van opstand, revolutie of oorlog.

De verplichting tot het dragen van een paspoort bij interstatelijk en, rond de eeuwwisseling, bij sommig intrastatelijk verkeer, bestond tot aan ongeveer de jaren '60 van de 19de eeuw. Verschillende processen, met name de opkomst van het liberalisme, zorgden voor een tijdelijk verdwijnen van paspoorten:

'Depuis 1871 ...la pratique du passeport est tombée en désuétude. Sans doute les lois des 1er février - 28 mars 1792 et du 28 vendémiaire an VI (Franse wetten die een paspoort voor iedereen verplicht stellen, RT) n'ont jamais été abrogées, mais on serait bien surpris si elles sortaient du domaine de l'histoire pour verser dans celui de la réalité quotidienne'
(Sée geciteerd in Valloton: 28) (38).

---

35 Cf. Valloton: 15, 58+59, Hartoy: 30.

36 Cf. Valloton: 15, 58+59, Hartoy: 30.

37 Cf. Gorsira: 16.

38 Zie ook Reale.

Dit lijkt een enigszins andere ontwikkeling van de statelijke methoden voor beperking van bewegingsvrijheid en bewegingsprivacy dan de foucaultiaanse disciplinerings technieken. Het is inderdaad zo dat door de pacifikatie binnen en tussen de verschillende westeuropese staten minder behoefte bestond aan disciplineren via paspoorten. Maar de afwezigheid van paspoorten hield in dat het gewicht van de meldplicht toenam (39). Toen de primaire verdedigingslijnen en beheersingsfijnen wegvielen, meenden de overheden toch te moeten terugvallen op andere middelen (40).

Paragraaf 2

Uit de vorige paragraaf blijkt hoe gemakkelijk paspoorten en meldplicht zich zowel histories als systematies laten invoegen in Foucaults disciplinerings theorie. Kritiek op Foucaults omissie kan schijnbaar eenvoudig worden weerlegd met de dooddoener dat iemand nu eenmaal niet alles kan behandelen. Ik zou daartegen willen stellen dat paspoorten en meldplicht een belangrijke - en door Foucault ten onrechte veronachtzaamde - rol spelen bij in *Surveiller et punir* opgesomde vormen van disciplineren. Hij noemt wel op twee plaatsen in dit boek het paspoort dat strafrechtelijk veroordeelden bij zich moesten dragen en verplicht waren overal waar zij gingen te tonen (41). Maar in de grote lijn van het betoog komen paspoorten niet voor.

Foucault geeft in *Surveiller et punir* meerdere voorbeelden van de disciplineren van mannen in het leger (42). Waarom staan zij dit lijdelijk toe? De uiteindelijke grond is volgens mij het niet kunnen ontsnappen aan de greep van de staat: militairen mogen het land niet uit (43). Bestonden de legers van westeuropese staten eerst uit huurlingen, vaak van buitenlandse komaf, later moeten de volwassen mannen van de eigen bevolking bewerkstelligen dat hun staat zich kan handhaven temidden van andere staten en zijn intern geweldsmonopolie kan behouden. De militaire dienstplicht

---

39 Dit is een ander verband tussen controles via paspoorten en meldplicht dan genoemd bij de opdeling van het grondgebied in kleinere ruimtelijke eenheden.

40 Cf. Gorsira: 16+17.

41 Cf. Foucault 1979: 267, 272.

42 Cf. Foucault 1979: 153, 179 en 188.

43 Natuurlijk bestaan er allerlei banden met familie en vrienden waardoor dienstplichtigen er niet gemakkelijk toe zullen komen het land te verlaten. Maar zoals altijd is er verband tussen motivatie en mogelijkheid: de motivatie zal misschien niet zo sterk zijn in het geval de mogelijkheid te ontsnappen niet zo groot is.

bestaat in Frankrijk al tijdens het *Ancien Régime*, in Pruisen wordt hij tussen 1806 en 1814 ingevoerd.

Met de invoering is het voor staten zaak geworden te voorkomen dat dienstplichtigen voortijdig het land verlaten. Op grond van het pruisies *Reskript* van 15 november 1816 moeten alle mannen tussen de eenentwintig en vijfentwintig jaar die naar het buitenland willen reizen, kunnen bewijzen dat zij aan hun dienstplicht hebben voldaan of afgekeurd zijn voor militaire dienst (44). Aan de slagbomen kan de grensbewaking via paspoorten personen identificeren en de dienstplichtigen onder hen tegenhouden (45).

Regeringen proberen niet alleen de militaire, maar ook de economische kracht van hun staat in stand te houden. In de 18de-19de eeuw vooronderstelden zij een verband tussen hun economische kracht en het aantal arbeiders in hun land; zij onderwierpen arbeiders aan dezelfde belemmeringen als dienstplichtigen (46). In Frankrijk betekende het verdwijnen van het binnenlands paspoort voor militairen en arbeiders niet een vergroting van de bewegingsvrijheid daar voor hen een functioneel ekwivalent in het leven werd geroepen, respectievelijk het *feuille de route* en het *livret* (47). Wanneer Foucault de disciplinerende werking van arbeiders in werkplaatsen en fabrieken laat zien, verliest hij uit het oog dat als gevolg van het beleid van deze regeringen arbeiders niet weg kunnen vluchten naar 'het land Cognac', naar luilekkerland. Beperkt in hun bewegingsvrijheid zijn zij gedoemd in de werkplaats of fabriek te blijven, voortgedreven door wat Max Weber treffend de *Hungerpeitsche* noemde. In de Duitse staat Hessen kregen nog in het midden van de 19de eeuw dagloonarbeiders en handwerkers geen paspoort of *Wanderbuch*, indien zij tegen een hoger loon over de grens wilden gaan werken. Tot aan 1857 toe mochten inwoners van Mecklenburg zonder toestemming van hun landheer niet eens op een ander riddersgoed gaan werken, laat staan in een naburige staat (48).

Foucault zet zich af tegen machtstheorieën die hun blikveld vernauwen tot de staat, tot een machtscentrum. Deze statistische theorieën vergeten volgens hem dat een staat slechts op basis van eerder bestaande machtsnetwerken kan functioneren (49). Natuurlijk is het waar dat 'de

---

44 Cf. Hägele: 21.

45 Ook nu nog is alleen al het vermoeden van onttrekking aan de dienstplicht voldoende reden tot weigering van afgifte van een paspoort (Groenendijk: 14).

46 Cf. Valloton: 19+20.

47 Cf. Valloton: 52+53.

48 Cf. Hägele: blz. 26+27, 83+84, Friederichsen: 67.

49 Cf. Foucault 1978: 39, 1980: 87 t/m 89, Honneth: 178.

macht', hoe ook gedefinieerd, en de staat niet samenvallen; het is ook waar dat de machtsverhoudingen buiten wat Foucault de grote staatsapparaten noemt, bestudeerd moeten worden. Een groot deel van Foucaults originaliteit is in de analyse daarvan gelegen. Maar hij gooit het kind met het badwater weg. De oorspronkelijkheid van zijn gedachten over disciplineringsstechnieken gevormd in scholen, legerkampen en fabrieken die zich uiteindelijk verbinden tot een panopties systeem, maakt hem bijziend ten aanzien van het gebruik van disciplineringsmethoden door de staat en blind voor het verband tussen de staat en kleinere instituties.

Tegen Foucault in zou ik willen pleiten voor de opvatting dat de staat in West-Europa vanaf eind 18de eeuw in steeds sterkere mate een disciplinerend kasko vormt waarbij de niet-statelijke instellingen het binnenwerk voor hun rekening nemen. Zij zijn gezamenlijk het huis, of beter: de gevangenis, van de panoptiese samenleving. Vanuit het gezichtspunt van de staatsburgers - des te meer nog vanuit dat van vreemdelingen - sluiten de inperkingen van bewegingsvrijheid en -privacy door staat en andere instanties zeer nauw op elkaar aan.

Met dank aan Rob Schwitters, Mirjam Westen en Barbara Wiemann voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

Roberto Tjin studeerde sociologie en filosofie aan de UvA. Hij heeft een promotieplaats op het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie in Amsterdam.

Literatuurlijst

- Bax, M., 1985, 'Religieuze regimes en staatsontwikkeling; notities voor een figuratie-benadering', in: *Sociologisch Tijdschrift* jrg. 12 nr. 1, blz. 22-48.
- Elias, N., 1979 (1969), *Die höfische Gesellschaft* : Untersuchungen zur Soziologie des Königstums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft, Darmstadt/Neuwied.
- Foucault, M., 1979, *Discipline and punish* : the birth of the prison, New York (oorspr. Foucault 1975).
- Foucault, M., 1978, *Dispositive der Macht* : Michel Foucault über Sexualität, Wissen und Wahrheit, Berlijn.
- Foucault, M., 1980, *The history of sexuality* deel 1: an introduction, New York (oorspr. *La volonté de savoir*, Parijs, 1976).
- Foucault, M., 1975, *Surveiller et punir* : naissance de la prison, Parijs.
- Friederichsen, H. 1976, *Die Stellung des Fremden in deutschen Gesetzen und volkerrechtlichen Verträgen seit dem Zeitalter der französischen Revolution*, Göttingen.
- Goodwin-Gill, G., 1978, *International law and the movement of persons between states*, Oxford.
- Gorsira, J., 1894, *Toelating en uitzetting van vreemdelingen*, Den Haag.
- Groenendijk, C., 1973, *Op weg naar een Nederlandse paspoortwet*, Deventer.
- Hägele, E., 1940, *Die Rechtsentwicklung des Pass- und Meldewesens* : nach dem Recht Preussens und des Reichs, Schramberg.
- Hartoy, M. d', 1937, *Histoire du passeport francais* : depuis l'antiquité jusqu'à nos jours, Parijs.
- Honneth, A., 1985, *Kritik der Macht* : Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie, Frankfurt a.M.
- N.N. (red.), 1973, 'Paspoort', in: *Standaard Encyclopedie* , Utrecht/Antwerpen.
- Reale, E., 1937, *Encyclopaedia of the social sciences* , New York.
- Rey, R., 1937, *La police des étrangers en France* , Parijs.
- Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Justitie, inventarisnr. 4788-4793; Ministerie van Buitenlandse Zaken A-Dossier nr. 152 dozen nrs. 332-348* .
- Sapey, M., 1843, *Les étrangers en France* : sous l'ancien et le nouveau droit, Parijs.
- Seppen, G. en W. Walraven, 1950, *Vreemdelingen en grensbewaking* : handleiding tot de kennis van het vreemdelingenvraagstuk en de bewakingsvoorschriften deel I, Alphen a/d Rijn.

- Straat, E. (red.), 1967, *Sesam nieuwe/geïllustreerde wereldgeschiedenis* deel 10, Baarn.
- Swart, A., 1978, *De toelating en uitzetting van vreemdelingen*, Deventer.
- Valloton, P., 1923, *Le passeport*, Lausanne.
- Zwaan, A., 1985, 'Politieke bindingen', in: Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen* : een verkenning van het terrein van de sociologie, blz. 88-118, Groningen.